

# CONSTITUTIONNEEL ERFGOED IN VRAAG GESTELD IN NAAM VAN MENSENRECHTEN. WELK KADER VOOR RELIGIE EN RELIGIEUZE SPANNINGEN?

Paul De Hert en Stefan Somers

## I. INLEIDING

Met de toenemende *multiculturaliteit* neemt vandaag de religieuze diversiteit toe. Deze diversiteit mondt regelmatig uit in religieuze spanningen. Hierdoor speelt religie steeds vaker een rol in rechtszaken. In de redactionele inleiding van het nieuwe Nederlandse *'tijdschrift voor religie, recht en beleid'* stelt Maurits Berger dan ook dat het onderwerp van het tijdschrift een tiental jaren geleden ver gezocht zou lijken maar intussen brandend actueel is omdat: *"religie en levensovertuiging in toenemende mate een rol blijken te spelen in maatschappelijke verhoudingen, en in zowel juridische als bestuurlijke kringen heeft men daarmee te maken."* (1). Daar waar de rol van religie algemeen toeneemt in de maatschappij, is dit zeer zeker het geval binnen het onderwijs. Denk maar aan de hoofddoekdebatten in verschillende Europese landen.

De vraag stelt zich dan hoe we kunnen omgaan met deze religieuze spanningen. In wat volgt, zullen wij trachten een antwoord te geven op deze vraag. Dit zullen we doen vanuit het perspectief van het constitutionalisme. Het constitutionalisme als een set van hoge juridische normen die institutionele mechanismen bevatten voor enerzijds de beperking en de controle van macht en anderzijds het garanderen van individuele rechten en vrijheden. In onze opvatting heeft het constitutionalisme deze opdracht in het verleden goed vervuld. De opkomst van het constitutionalisme in Europa heeft de religieuze verscheidenheid niet weggenomen. Het constitutionalisme bood echter een kader waarin gewelddadige religieuze conflicten zich konden vertalen in vreedzame juridische conflicten.

## II. ENKELE AANDACHTSPUNTEN

Vooraleer we op de kern van de zaak ingaan, bekijken we enkele uitgangspunten van dit artikel. Sommige van deze aandachtspunten komen verder terug aan bod en worden daar uitgewerkt.

\* Onderzoeksgroep Fundamentele Rechten & Constitutionalisme, Vrije Universiteit Brussel.

(1) M. BERGER, "Nieuwe spelers, nieuwe regels?", *Tijdschrift voor religie, recht en beleid* 2010, 3. Dezelfde opvatting wordt geuit door HARRIS, BOYLE, BATES en BUCKLEY. D.J. HARRIS, M. O'BOYLE, M.P. BATES en C.M. BUCKLEY, *Law of the European Convention on Human Rights*, Oxford, Oxford University Press, 2009, 425.

Allereerst, is er het ethische en juridisch relevant onderscheid tussen minderjarigen en meerderjarigen. In het debat over religie in het onderwijs kan o.i. niet genoeg gewezen worden op de speciale status van de minderjarige. Omdat achter religieuze claims vaak identitaire claims schuil gaan, is het niet toevallig dat deze vaak door minderjarigen geformuleerd worden. Dit relevante gegeven wordt echter te weinig onderstreept. Onze schoolgaande jeugd is vaak nog minderjarig. Daar waar een meerderjarige een volwaardige burger is, moet de minderjarige nog een traject afleggen om als volwaardig burger erkend te worden. Bevoogding is niet toegelaten bij meerderjarigen, maar wel, binnen grenzen, bij minderjarigen. Het personenrecht vertrekt van de idee dat kinderen niet in staat geacht worden om zelf en zelfstandig hun belangen te behartigen. Swennen stelt in dit verband dat: *"[h]en zelf of zelfstandig in het rechtsverkeer laten optreden, levert voor henzelf gevaar op (...). In hun belang, maar ook in dat van het rechtsverkeer in het algemeen, krijgen kinderen daarom rechtsverkeerbeperkingen opgelegd."* (2). In een mensenrechtenperspectief is een binaire benadering van minderjarigen niet op zijn plaats. Het model in het Kinderrechtenverdrag van 1990 is er een van stapsgewijze emancipatie. Toch blijft het gegeven van minderjarigheid pertinent. Om die reden zijn wij van oordeel dat er niet één debat is over de plaats van religie in het recht maar meerdere. Het hoofddoekendebate in het onderwijs met betrekking tot minderjarigen zal o.i. anders gevoerd moeten worden dan wanneer het meerderjarigen betreft.

Een tweede uitgangspunt ligt in de verhouding tussen de rechten van de mens en het constitutionalisme. De individuele mensenrechten zijn een onderdeel van het constitutionalisme. Het constitutionalisme is ruimer dan enkel de mensenrechten. Het omvat onder meer ook de inrichting van de staatsmachten, de idee van de scheiding van de staatsmachten, het principe van de scheiding tussen kerk en staat en het neutraliteitsprincipe. Religieuze problemen alleen bespreken in het licht van de mensenrechten gaat o.i. dan ook voorbij aan de bredere constitutionele context. De mensenrechten komen niet in de plaats van het constitutionalisme. Ze vormen slechts een deel ervan. Het EVRM is geen constitutionele blauwdruk van een staat maar heeft een beperkte reikwijdte. Het valt ons dan ook op dat het Hof in Straatsburg in zaken als *Leyla Sahin t. Turkije* en de Franse hoofddoekenzaken het

(2) F. SWENNEN, *Personenrecht in kort bestek*, Antwerpen, Intersentia, 2008, 114-115.

constitutionalisme invoert (3). Het ruimer perspectief van het constitutionalisme brengt enkele gevolgen met zich mee. Constitutionalisme is immers organisch gegroeid vanuit lokale rechtssystemen. Bijgevolg is er niet één model van constitutionalisme maar verschilt het van land tot land. De bescherming van bijvoorbeeld de religievrijheid heeft dan ook een andere vorm in Frankrijk met zijn traditie van *laïcité* dan in de Verenigde Staten, dat uitgaat van een veel liberalere benadering (4).

Bovendien moet gekeken worden naar de duiding van de individuele mensenrechten. Vooreerst stelt zich hier de vraag naar de hiërarchie van de grondrechten. Ondanks dat de verschillende grondrechten in het EVRM op het eerste zicht gelijkwaardig zijn, is dit niet helemaal het geval. Zo is de uitzonderingsclausule in artikel 15 EVRM, met betrekking tot de afwijking in het geval van de noodtoestand, niet van toepassing op artikel 2, 3 en 4 EVRM en bevatten artikel 8, 9 en 10 EVRM eigen uitzonderingsbepalingen in het tweede lid. In de praktijk van het Europese Hof blijken nog meer verschillen en gradaties: uit de rechtspraak van het Hof leren we dat bepaalde rechten in de visie van de rechters zwaarder wegen dan anderen. Zo heeft ons rechtspraakonderzoek aangetoond dat het recht van vrije meningsuiting in vele gevallen zwaarder heeft doorgewogen dan bijvoorbeeld het recht op privacy (5). Ook binnen het toepassingsdomein van een grondrecht zoals privacy zijn verschillen in toepassing en is het duidelijk dat een aspect van een grondrecht beter wordt beschermd dan een ander. Onthouden we dat artikel 9, het religierecht, geen absoluut recht is en dat, hoewel haar positie in de hiërarchie van de grondrechten niet juist te bepalen is, er zeker geen sprake is van een 'toprecht' dat als een eenvoudige troef op tafel kan worden gelegd om andere rechten of andere kwesties, zoals constitutionele arrangementen, van tafel te vegen.

Een vaak gehoord argument op het gebied van religie en religieuze conflicten is het pleidooi voor het actief pluralisme. Er is een plicht voor overheid en burgers, ja zelfs een mensenrechtenplicht, om actief religies te betrekken in de publieke besluitvorming en deliberatie en om actief religie te gebruiken als hefboom voor beleid en menselijke contacten. Het is hier niet de plaats om dieper in te gaan op deze zienswijze (6), maar we willen er kort op wijzen dat het Hof zich in haar rechtspraak over artikel 9 EVRM niet uitspreekt over de noodzaak van actief pluralisme. Hoewel een actief plu-

ralisme normatief wellicht ethisch wenselijk is, vloeit uit het EVRM geen juridische verplichting tot actief pluralisme voort (7).

### III. CONSTITUTIONALISME ALS VREEDZAME PLEK

Zoals al vermeld is constitutionalisme een juridisch model dat institutionele mechanismen bevat voor enerzijds de machtscontrole en anderzijds ter vrijwaring van de individuele rechten en vrijheden. Zo opgevat, levert het constitutionalisme een belangrijke bijdrage aan de religie. De scheiding van kerk en staat – een basiskenmerk van het westerse constitutionalisme – schept immers een kader waarin religie vrij beleefd kan worden. Omgekeerd heeft de religie ook bijgedragen aan de ontwikkeling van het constitutionalisme (8).

Deze wisselwerking tussen religie en constitutionalisme vindt men doorheen de geschiedenis terug. Alicino geeft het voorbeeld van Hobbes, de grondlegger van het contractdenken (9). Zijn theorie gaat uit van een totale contractuele onderwerping van de burger aan de soeverein. Persoonlijke overtuigingen en de scheiding tussen wereldlijke en metafysische machten waren voor Hobbes uit den boze. Vanuit deze opvattingen en door de ervaringen van de godsdienstoorlogen tijdens zijn leven, kwam Hobbes tot de idee dat een staat nood had aan levensbeschouwelijke homogeniteit, eventueel opgelegd door de heerser (10). Deze benadering bracht Leibniz er later toe te zeggen dat: "Hobbes...

(3) Zie *infra*.

(4) Zie *infra*.

(5) P. DE HERT, "Balancing security and liberty within the European human rights framework. A critical reading of the Court's case law in the light of surveillance and criminal law enforcement strategies after 9/11", *Utrecht Law Review* 2005, Vol. 1, No. 1, 68-96.

(6) Zie de bijdragen in P. DE HERT en K. MEERSCHAUT, *Scheiding van Kerk en Staat of Actief Pluralisme? Een benadering vanuit de mensenrechten*, Intersentia, Antwerpen, 2007, 290 p.

(7) P. DE HERT, "Sterven als vorm van integratie. Een republikeinse halt tegen actief pluralistische begrafeniswetten" in E. BREMS en R. STOKX (eds.), *Recht en minderheden. De ene diversiteit is de andere niet*, Brugge, die Keure, 2006, 120-121.

(8) In de nu volgende secties steunen we op F. ALICINO, "Constitutionalism as a Peaceful 'Site' of Religious Struggles", *Global Jurist*, Vol.10 iss. 1, 1-33. Zie ook S. GUTWIRTH, "De polyfonie van de democratische rechtsstaat" in M. ELCHARDUS (ed.), *Wantrouwen en onbehagen*, Balans 14, Brussels, VUBPress, 1998, 137-193.

Met betrekking tot de bijdrage van de religie aan het constitutionalisme kan verwezen worden naar Van Caenegem die vermeldt dat: "The outcome of the European Investiture Struggle (...) was advantageous to the Church. (...) Papal authority consequently reached its zenith and the Roman curia intervened constantly in political affairs. (...) In the long run this ecclesiastical emancipation has had unforeseen consequences for the states. By forbidding the kings to perform the clerical investiture because they were laymen, a process of secularization was inaugurated and the road opened for a clear conceptual distinction between the organs and aims of secular society and those of the Church." R.C. VAN CAENEGEM, *An historical introduction to western constitutional law*, Cambridge, Cambridge University Press, 1995, 70-71.

(9) F. ALICINO, *l.c.*, 9.

(10) Hobbes' analyse vertrok hierbij niet vanuit een religieuze invalshoek. De religie wordt in zijn optiek immers volledig ondergeschikt gemaakt aan de soevereiniteit van de heerser. Zie hierover: L. NAUTA, "Hobbes on Religion and the Church between 'The Elements of Law' and 'Leviathan': A Dramatic Change of Direction?", *Journal of the history of ideas* 2002, 577-598.

*croit (et au peu près pour la même raison) que la véritable religion est celle de l'état"* (11). Het moderne constitutionnalisme kwam tot ontwikkeling bij denkers die zich tegen de opvattingen van Hobbes verzetten. Locke ging uit van het contractdenken maar nuanceerde dit door de inbreng van een natuurwet. De natuurwet was volgens Locke door God ingesteld en voor elk redelijk mens inzichtelijk. Ze leert ons dat niemand mag worden geschonden in zijn leven, gezondheid, vrijheid en eigendom (12). In het verlengde hiervan vatte Locke de vrijheid van religie en geweten op als één van de essentiële hoekstenen van het constitutionnalisme (13). Locke geloofde immers niet in de mogelijkheid van een opgelegde uniforme levensbeschouwing. Pogingen daartoe zouden net leiden tot méér maatschappelijke conflicten. Hobbes' Leviathan moet in de ogen van Locke dan ook zijn overgekomen als constitutionele sciencefiction. Bijgevolg moest de staat zich niet inlaten met levensbeschouwelijke aangelegenheden. Hoewel de staat net als bij Hobbes gebaseerd is op een maatschappelijk contract, kan dit contract niet zover gaan dat het de burgers hun vrijheid van religie en geweten ontnemt.

Een tweede voorbeeld van het belang van de vrijheid van religie en geweten voor het moderne constitutionnalisme is de figuur van Roger Williams, de *founding father* van Rhode Island en – volgens Marta Nussbaum – één van de voornaamste grondleggers van de Amerikaanse visie op de vrijheid van religie en geweten (14). Williams beschouwde het bewustzijn als de belangrijkste eigenschap van de mens. Het is dit bewustzijn dat maakt dat de mens oordelen velt over levensbeschouwelijke aangelegenheden. Wie dit ontent, ontkent de natuur van de mens, aldus Williams, die als eerste het constitutioneel credo formuleert dat de staat ook in dienst moet staan van de burgers en niet omgekeerd. Bijgevolg kende Williams op het gebied van religieuze aangelegenheden de staat dezelfde rol toe als Locke deed: de staat diende zich geheel te onthouden van religieuze aangelegenheden.

Williams had als *founding father* tevens de mogelijkheid deze opvattingen in wetgeving en in de politieke praktijk om te zetten. Het constitutionnalisme fungeerde in het 17<sup>e</sup> eeuwse Rhode Island als vreedzaam forum voor religieuze vrijheid. Door de erkenning dat politiek los stond van levensbeschouwelijke overtuigingen, konden verschillende levensbeschouwingen er vreedzaam

samenleven (15). In Europa zou het echter nog meer dan een eeuw wachten zijn eer het constitutionnalisme en de vrijheid van religie en geweten gerealiseerd kon worden.

#### IV. DE VERSCHILLENDE GEDAANTEN VAN HET CONSTITUTIONALISME

Zoals aangestipt werd bij onze aandachtspunten, kent het constitutionnalisme verschillende modellen. Het westers constitutionnalisme is immers organisch gegroeid in de verschillende rechtsordes. Hierbij speelde de scheiding tussen kerk en staat een niet onbelangrijke rol. De staat ontvoogde zich doorheen de tijd van de kerk en omgekeerd werden religies ontzien van overheidsbemoedienis. Dit proces voltrok zich in verschillende landen echter anders. Het gevolg is dat de westerse landen het principe van de scheiding tussen kerk en staat wel delen maar anders uitwerken. Een voorbeeld kan dit illustreren.

Frankrijk en de Verenigde Staten kennen een gelijkaardig constitutioneel kader wat de scheiding van kerk en staat betreft. Artikel VI.3 van de Amerikaanse grondwet en artikel 6 van de Franse *Déclaration des droits de l'homme et du citoyen* uit 1789 garanderen gelijke toegang tot publieke functies voor zowel gelovigen als ongelovigen. Daarnaast kent de *non establishment clause* van het eerste amendement van de Amerikaanse grondwet ook een Franse tegenhanger in de wet *concernant la séparation des Eglises et de l'Etat* uit 1905 dewelke constitutionele waarde heeft. Tot slot ligt de *free exercise clause* van de VS in Frankrijk vervat in artikel 2 van de Grondwet van 1958 hetwelk stipuleert dat de republiek alle geloven respecteert.

Ondanks deze gelijklopende bepalingen wordt het Frans verbod op opvallende religieuze uitingen in publieke scholen uit 2004 in Amerika gezien als een schending van de vrijheid van religie en geweten. Om dit te verklaren wijst Alicino (16) op verschillende elementen. Zo heeft de *founding myth* met haar aandacht voor vrijheid van religie en geweten – zoals eerder geïllustreerd met het belang dat Marta Nussbaum aan Roger Williams' visie toekent – een grote invloed in het Amerikaans constitutionnalisme. Vervolgens bestaat er in Amerika een sterke bescherming voor de vrijheid van studenten om hun religieuze overtuiging te uiten. Daar waar het Amerikaanse model uitgaat van een zeer liberale benadering, gaat het Franse model veeleer uit van een republikeinse opvatting. Vanuit deze opvatting heeft de overheid een veel grotere rol te spelen

(11) Citaat overgenomen uit: F. ALICINO, *l.c.*, 11.

(12) M. ADAMS, *Recht en democratie ter discussie*, Leuven, Leuven universitaire pers, 2006, 175.

(13) J. SWOMLEY, *Religious liberty and the secular state. The constitutional context*, New York, Prometheus Books, 1987, 18-19.

(14) M. NUSSBAUM, *Liberty of conscience. In Defence of America's Tradition of Religious Equality*, New York, Basic Books, 2008, 406 p. Zie ook F. ALICINO, *l.c.*, 15-18 en voor een diepgaande uiteenzetting W.K. JORDAN, "Roger Williams" in R.S. ALLEY (ed.), *James Madison on Religious Liberty*, New York, Prometheus Books, 1985, 115-142.

(15) Merk op dat Rhode Island in de Verenigde Staten geen volledig geïsoleerd geval was. Ook andere staten kenden reeds voor de Amerikaanse onafhankelijkheidsoorlog een zekere vorm van scheiding tussen kerk en staat. Zie hiervoor: J. SWOMLEY, *Religious liberty and the secular state. The constitutional context*, New York, Prometheus Books, 1987, 25-41.

(16) F. ALICINO, *l.c.*, 25-26.

in de samenleving. De vrijheid moet bekomen worden door de staat. De *laïcité* moet de godsdienstvrijheid versterken door een strikte neutraliteit. Niet alleen de staat maar de gehele publieke sfeer moet van neutraliteit doordrenkt worden. Het principe van de *laïcité* wordt in Frankrijk immers vaak samen gelezen met de *égalité*.

Een verdere illustratie vindt men in de vergelijking tussen het EVRM en de Amerikaanse grondwet (17). Daar waar de staat in de VS de absolute verplichting heeft om religies en de vrijheid van meningsuiting te beschermen, biedt artikel 9 van het EVRM geen absolute bescherming. Artikel 9 van het EVRM kan immers ingeperkt worden door andere grondrechten en belangen (18).

## V. DE TEOLOGIE VAN HET OUDE EN DE OPKOMST VAN HET NIEUWE CONSTITUTIONALISME

Ondanks het feit dat het constitutionalisme in verschillende gedaanten bestaat, staat het heden ten dage onder druk. Volgens sommigen zou het constitutionalisme nu niet meer werken. Het constitutionalisme, of alleszins bepaalde invullingen ervan, is moeilijk te verzoenen met de toenemende multiculturaliteit in de westerse samenleving. In Frankrijk ziet men bijvoorbeeld dat de *laïcité* niet gepaard gaat met een werkelijke *égalité* (19). De religieuze verscheidenheid neemt met rasse schreden toe. Maar ook in Westerse landen zoals de Verenigde Staten die zich op meer liberale principes gebaseerd hebben, stelt de multiculturaliteit het constitutionalisme op de proef. Door deze nieuwe maatschappelijke constellatie wordt de oude constitutionele consensus in vraag gesteld. De scheiding van kerk en staat was voorzien om een tamelijk homogene samenleving te beschermen tegen inmenging van de overheid. De geloofsovertuiging van groeiende migrantengroepen leidde tot een nieuwe problematiek.

(17) Zie over het verschil in mensenrechtenbenadering tussen de VS en Europa: P. DE HERT en S. GUTWIRTH, "Grondrechten: vrijplaatsen voor het strafrecht. Dworkins Amerikaanse trumpmetafoer getoetst aan de hedendaagse Europese mensenrechten" in R.H. HAVEMAN en H.C. WIERSINGA (eds.), *Langs de randen van het strafrecht*, Nijmegen, Wolf Legal Publishers, 2005, 141-175.

(18) Het tweede lid van artikel 9 EVRM bepaalt dat: "de vrijheid van godsdienst of overtuiging te belijden kan aan geen andere beperking zijn onderworpen dan die welke bij de wet zijn voorzien, en die in een democratische samenleving nodig zijn voor de openbare orde, gezondheid of zedelijkheid of de bescherming van de rechten en vrijheden van anderen."

(19) "When Yazid Sabeg, the government's diversity commissioner, set up a group to find the best way to collect information to make it possible to measure 'diversity', critics see this 'ethnic and religious data' as an assault on the 'principes fondateurs de notre République', that is the French Republic's secular principles. In any case, or we'd better say at the same time, this cannot remove the fact, that even the casual tourist notices, of how multi-ethnic and multi-religious France is." F. ALICINO, "Constitutionalism as a Peaceful 'Site' of Religious Struggles", *Global Jurist*, Vol.10 iss. 1, 25-26.

De neutraliteit van de staat en de godsdienstvrijheid kennen de overheid slechts beperkte instrumenten toe om in te grijpen. Ben Koolen legt de vinger op de wonde wanneer hij stelt dat: "[b]ij de bestrijding van antidemocratisch of ondemocratisch religieus radicalisme mag het dus niet gaan om het tegengaan van (ultra)orthodoxie. Alleen de (voorgenomen) handeling van een persoon is voorwerp van wetshandhaving." (20).

Religie is bijgevolg terug van weggeweest en landen moeten zoeken naar instrumenten om deze maatschappelijke tendensen te kanaliseren. Bijgevolg worden verschillende hervormingstrajecten gevolgd om het recht aan de multiculturele samenleving aan te passen. Deze hervormingstrajecten spelen zich af op alle maatschappelijke niveaus. Verschillende maatschappelijke gewoonten passen zich aan. Zo wonen bijvoorbeeld steeds minder politici de *Rerum Novarum* vieringen bij en worden kruisbeelden uit verschillende gebouwen verwijderd. Ook wordt wetgeving op lokaal niveau opgekuist en wordt Europese wetgeving uitgevaardigd ter bestrijding van discriminatie. Een opmerkelijk hervormingstraject op Europees niveau is dan weer het debat dat zich ontspon omtrent de vermelding van de religie in de Europese grondwet. Het leert dat ook Grondwetten niet ontsnappen aan hervormingstrajecten.

Het meest ingrijpende hervormingstraject uit de recente geschiedenis is evenwel het gebruik van internationale mensenrechten. De rechten van de mens zijn heden ten dage onderhevig aan een proces van denationalisering. Mensenrechten zijn op die manier een instrument geworden van nationale rechters en ngo's bij de totstandkoming van een 'transnationaal constitutionalisme' (21). In dit nieuwe constitutionalisme spelen internationale rechtscolleges zoals de Hoven van Straatsburg en Luxemburg dan ook een belangrijke rol. Dit kan van twee kanten bekeken worden. In een positief perspectief laat dit toe om nationaal recht op een constructieve wijze te toetsen en te verbeteren via pluralistisch debat op internationale fora. Zo kunnen lokale democratische praktijken gelegitimeerd worden. Negatief bekeken vormt dit nieuwe constitutionalisme een methode voor een activistische juridische elite om externe standaarden aan landen op te leggen. Mensenrechten, gesuperviseerd door bovenstatelijke hoven, worden ingeroepen om religieuze claims te ondersteunen om in te beuken op nationale arrangementen.

## VI. ONVREDE OVER DE INGESLAGEN WEG

Vandaag stellen wij vast dat er onvrede heerst over het (nog niet) bereikte resultaat van deze hervormingen. Vaak wordt er gewezen op de *de facto* uitsluiting van

(20) B. KOOLEN, "Integratie en religie. Godsdienst en levensovertuiging in het integratiebeleid etnische minderheden", *Tijdschrift voor religie, recht en beleid* 2010, 26.

(21) De term is ontleend aan F. ALICINO, *l.c.*, 25-26.

religieuze minderheidsgroepen. Anderzijds is er kritiek op arresten van het Hof in Straatsburg. Deze zouden te behoudsgezind zijn en meer concreet te weinig Islam *minded*.

Ten dele moet deze kritiek begrepen worden vanuit een nieuwe (in feite zeer ouderwetse) houding op de scheiding tussen kerk en staat en op de plaats van religie in de samenleving. Deze 'nieuwe' houding wordt vaak ingenomen door zij die islamspecialist Olivier Roy de "nieuwe parochianen" noemt. Deze auteur wijst erop dat de nieuwe religieuze claims niet of nauwelijks voortspruiten uit een sociaal of economisch gegeven, maar uit identitaire verlangens, in het bijzonder bij de nieuwe bekeerden: "In Frankrijk begon het hoofddoeken-debat toen in 1999 drie jonge meisjes, perfect geïntegreerd, perfect Franstalig, beste leerlingen van de klas, op een ochtend op school verschenen met een hoofddoek en verklaarden: 'My body is my business'" (22). De Islam past zich aan de Westerse wereld aan en migrantengroepen beroepen zich op moderne waarden. De internationale mensenrechten worden ingeschakeld om de religieuze vrijheid van verschillende religies te beschermen (23). Vanuit die hoek zijn sommigen dan ook verontwaardigd over de uitspraken van het Hof in Straatsburg in de zaak *Leyla Sahin v. Turkije* en de verschillende arresten van het Hof met betrekking tot de Franse wet van 15 maart 2004 dewelke *le port de signes ou tenues manifestant une appartenance religieuse* verbiedt (24). Veel van deze kritiek op het Hof gaat over marge van appreciatie die het Hof in deze zaken aan de lidstaten toekent en op de snelle, haast mechanische wijze waarop het Hof de hoofddoekverboden toestaat.

Zonder de *de facto* uitsluiting te negeren en delend in dezelfde verontwaardiging over sommige, wat luie arresten van het Europees mensenrechtenhof, stellen wij evenwel vast dat er een beweging is in het bestaande Westerse systeem die recht wil doen aan het gegeven dat er meerdere levensbeschouwingen zijn, inclusief het atheïsme. Wij zien dan ook dat er verschillende hervormingstrajecten lopen én lopen met een zeker resul-

(22) G. GORIS, "Interview met Olivier Roy: we begrijpen niets van de nieuwe godsdienstigheid", *mondiaal magazine* februari 2010, nr. 71, 21. Zie hierover: O. ROY, *De globalisering van de Islam*, Amsterdam, Van Gennep, 2003, 51-74. Dezelfde opinie wordt ook uitgedragen in het boek: S.T. HUNTER (ed.), *Islam, Europe's Second Religion. The New Social, Cultural, and Political Landscape*, Londen, Praeger, 2002, 294.

(23) ROY zegt hierover dat: "de moslims zich beroepen op een problematiek van mensenrechten en minderheidsrechten die in het leven is geroepen om groepen te verdedigen met waarden die in strijd zijn met de islam, zoals homoseksuelen.", O. ROY, *De globalisering van de Islam*, Amsterdam, Van Gennep, 2003, 113.

(24) Het gaat dan om de arresten *Dogru t. Frankrijk* (EHRM 4 december 2008, nr. 27058/05), *Kerzanci t. Frankrijk* (EHRM 4 december 2008, nr. 31645/04) maar vooral om *Hatice Bayrak t. Frankrijk* (EHRM 19 maart 2008, nr. 14308/08), *Mahmoed Sadek Gamaleddyn t. Frankrijk* (EHRM 4 december 2008, nr. 18527/08), *Sara Ghazel t. Frankrijk* (EHRM 19 4 maart 2008, nr. 29134/08), *J. Singh t. France* (EHRM 19 maart 2008, nr. 25463/08) en *R. Singh t. France* (EHRM 19 maart 2008, nr. 27561/08).

taat. De toenemende rol van Straatsburg is daar slechts één van. Op het lokale niveau zien we bijvoorbeeld veel veranderingen. Een mooi voorbeeld is bijvoorbeeld het stemrecht voor migranten bij lokale verkiezingen en de aanpassingen van namen van instellingen en verenigingen. Dat proces is nog niet ten einde en een zeker tijdsverloop moet dan ook aanvaard worden. Het is bijvoorbeeld nog lang niet duidelijk wat de weerslag van de nieuwe antidiscriminatiewetgeving van de EU (25) zal zijn. Hervormen zonder de eerste resultaten af te wachten lijkt niet de goede strategie.

Bovendien moet niet te licht over de impact van de rechtspraak van het Hof van Straatsburg gegaan worden. Hoewel de lidstaten van de Raad van Europa over een marge van appreciatie beschikken, kijkt het Hof erop toe dat deze marge niet zo ruim wordt dat de rechten uitgehold worden. Het Hof deinsde er in het verleden dan ook niet voor terug om lidstaten te veroordelen. Zo werd Italië in de zaak *Lautsi* veroordeeld voor de schending van artikel 2 van het eerste protocol juncto artikel 9 EVRM. Het betrof een zaak omtrent de aanwezigheid van crucifixen in klaslokalen. Het Hof oordeelde dat de aanwezigheid van deze voorwerpen – dewelke ondanks hun verwevenheid met de Italiaanse cultuur en geschiedenis duidelijk katholieke symbolen zijn – een negatieve invloed kunnen hebben op ongelovigen of leerlingen die een andere religie beleden (26). In 2007 veroordeelde het Hof Turkije. De zaak betrof mevrouw Kavakçi dewelke uit het parlement werd gezet en een verbod om aan politiek te doen opgelegd kreeg vanwege het dragen van een hoofddoek in het parlement. De meerderheid in het parlement was van mening dat het dragen van een hoofddoek in het parlement de neutraliteit van de staat schond. In deze zaak stelde het Hof weliswaar geen schending van artikel 9 EVRM vast maar wel van artikel 3 van het eerste protocol bij het EVRM dat de vrije verkiezingen beschermt (27).

Wat ons dan ook opvalt aan de aanpak van het Straatsburg is de prudentie. Het Hof gaat voorzichtig te werk om bestaande constitutionele arrangementen van de lidstaten niet te schaden (28). Dit lijkt een correct uitgangspunt. Zoals eerder vermeld is het constitutiona- lisme ruimer dan de mensenrechten. Het constitutiona- lisme van de lidstaten kent een lange geschiedenis en is onder meer gegroeid uit de godsdienstoorlogen. Door deze eigenheden van de lidstaten te respecte-

(25) F. ALICINO, *l.c.*, 30.

(26) EHRM 3 november 2009, *Lautsi t. Italië*, nr. 30814/06, § 55.

(27) EHRM 5 april 2007, *Kavakçi t. Turkije*, nr. 71907/01.

(28) Ook Françoise TULKENS wijst er enerzijds op dat het Hof in Straatsburg niet de rol van de grondwettelijke hoven van de lidstaten moet overnemen en anderzijds dat het Hof rekening dient te houden met de grote (aanpak van) religieuze verscheidenheid tussen en binnen de lidstaten van het EVRM; F. TULKENS, "The European Convention on Human Rights and Church-State relations: Pluralism vs. pluralism", *Cardoza Law Review* 2009, 2576-2578.

ren voert het Hof constitutionele beginselen binnen in haar rechtspraak. Op die manier stelt het in haar rechtspraak, op basis van constitutionele beginselen, grenzen aan religieuze claims. Ondanks het feit dat de constitutionele beginselen als de scheiding tussen kerk en staat en het neutraliteitsbeginsel niet in het EVRM staan, vinden wij dit een positieve benadering. Vanuit dit oogpunt kan de rechtspraak van het Hof in zaken als *Leyla* en *Lautsi* ook beter begrepen worden. In *Leyla* ging het Hof immers uit van het principe van de scheiding tussen kerk en staat. In *Lautsi* uit het Hof het neutraliteitsprincipe voor het eerst in heel expliciete bewoordingen (29). Bovendien stelt het dat de neutraliteit noodzakelijk is voor een pluralistische samenleving. Zo bepaalt het Hof uitdrukkelijk dat: “*La Cour ne voit pas comment l’exposition, dans des salles de classe des écoles publiques, d’un symbole qu’il est raisonnablement d’associer au catholicisme (la religion majoritaire en Italie) pourrait servir le pluralisme éducatif qui est essentiel à la préservation d’une ‘société démocratique’ telle que la conçoit la Convention, pluralisme qui a été reconnu par la Cour constitutionnelle en droit interne.*” (30).

Ons uitgangspunt is dat voorzichtigheid geboden is wanneer in naam van de mensenrechten eeuwenoude constitutionele principes worden aangevochten. Het appel aan individuele grondrechten kan deze nationale constitutionele arrangementen niet automatisch op het spel zetten. De verschillende principes moeten dan ook tegenover elkaar afgewogen worden. Het nieuwe transnationale constitutionalisme moet bijgevolg een *dun* constitutionalisme zijn. Het dient zich afzijdig op te stellen opdat het – net als een federale grondwet – de ruimte laat voor het constitutionalisme van de nationale lidstaten (31). Indien men het constitutionalisme wil aanpassen aan de nieuwe noden van religie, zal de actie op meerdere niveaus gevoerd moeten worden,

(29) Zie hiervoor ook het artikel C. MATHIEU, S. GUTWIRTH en P. DE HERT, “Liberté religieuse: vers un devoir de neutralité de l’Etat dans l’enseignement public?”, *Journal de Droit Européen* 2010, 133-138.

(30) EHRM 3 november 2009, *Lautsi t. Italië*, nr. 30814/06, § 56. Hierbij moet benadrukt worden dat het hier gaat om het neutraliteitsprincipe en niet om een recht om niet geconfronteerd te worden met een ander geloof. Dit blijkt duidelijk wanneer de zaak vergeleken wordt met een uitspraak van het Duitse Bundesverfassungsgericht inzake de aanwezigheid van crucifixen in klaslokalen in Beieren. Renata UITZ stelt dat het Bundesverfassungsgericht uitging: “*from the premise that while in a multi-religious society individuals do not have a right not to be exposed to symbols of religions other than their own, this does not empower the state to expose individuals to religious symbols. The justices stated that in a multi-religious polity, a neutral state is a guarantor of peaceful co-existence.*”; R. UITZ, *Europeans and their rights. Freedom of religion*, Belgium, Council of Europe Publishing, 2007, 125.

(31) Ter vergelijking verwijzen we hier naar opvattingen over een *thin constitution* voor de Europese Unie: P. DE HERT, “Europe of the 21st Century and the Fears and Formulae of the 18<sup>th</sup> and 19<sup>th</sup> Century” in A. KINNEGING (ed.), *Rethinking Europe’s Constitution*, Nijmegen, Wolf Legal Publishers, 2007, 73.

en niet van het minst op het lokale landelijke niveau. En dit onder het toezicht van Straatsburg dat enerzijds toekijkt of de hervormingen de mensenrechten niet uithollen en anderzijds ook rekening houdt met de consistentie in het beleid. Met betrekking tot de Franse hoofddoekarresten oordeelde het Hof immers dat het principe van de *laïcité* slechts ingeroepen kon worden omdat er in Frankrijk sprake was van een gedragen en coherent beleid doorheen de Franse geschiedenis. Emmanuel Decaux wijst op de volgende passage in de redenering van het Hof: “*la loi du 15 mars 2004 est prise en application du principe constitutionnel de laïcité qui est un des fondements de l’école publique. Ce principe, fruit d’une longue histoire, repose sur le respect de la liberté de conscience et sur l’affirmation de valeurs communes qui fondent l’unité nationale par delà les appartenances particulières.*” (32).

O.i. biedt het Hof via de controle op de marge en via de controle op de coherentie van een constitutioneel arrangement (dat via religieuze claims wordt betwist) in beginsel een goede garantie om potentieel islamonvriendelijke wetgeving en beleid in de lidstaten te vermijden. Neemt een land maatregelen met een directe of indirecte negatieve weerslag op de religievrijheid, en wijken deze af van een bestaande constitutionele koers, dan springt het licht op rood. Coherentie als contra-indicatie voor discriminatie.

## VII. DE BELGISCHE ROUTE

In ons eerder werk hebben we beklemtoond dat België een wat hybride constitutioneel model volgt op het vlak van de scheiding van kerk en staat. Er zijn aanknopingspunten bij het Franse model, doch er is veel openheid in het Noorden van het land voor het Nederlands religieus poldermodel. Het ergoed is breed maar niet uitgesproken. Door de constitutioneel elegante rechtspraak van het Europees Hof krijgt België de kans om na te gaan of het consistentie genoeg heeft om het traject van de *laïcité* dan wel van de multiculturaliteit te volgen (33). België kan m.a.w. aan politiek doen.

Wij zelf zijn, anders dan sommigen, niet zo negatief over het *laïcité*-traject (34). De Franse maatregelen lijken ons ook niet extreem te zijn. Zo verbiedt de wet van 2004 niet het dragen van alle religieuze tekens doch alleen deze waarmee studenten ‘*ostensiblement*’ een religieuze affiliatie uitdrukken. Het Hof stelt in

(32) E. DECAUX, “Chronique d’une jurisprudence annoncée: laïcité française et liberté religieuse devant la cour européenne des droits de l’homme”, *Rev.trim.dr.h.* 2010, 263.

(33) Ook Aernout Nieuwenhuis komt in zijn analyse van de rechtspraak van het EHRM tot deze conclusie: A. NIEUWENHUIS, “Tussen Keulen en Parijs. Naar een duidelijker regeling van de verhouding tussen staat en religie in Nederland”, *Tijdschrift voor religie, recht en beleid* 2010, 56-57.

(34) Wij zien ook dat hier in België een zeker draagvlak voor is. Zie bijvoorbeeld: S. EGGERICKX, P. GALAND en D. POLLOCK, “Overheid en levensbeschouwingen: neutraliteit vormt geen belemmering voor verdraagzaamheid”, *UVV belicht* maart-april 2010, 30-31.

deze zin ook dat: “*La Cour rappelle avoir jugé qu’il combattait aux autorités nationales, dans le cadre de la marge dont elles jouissent, de veiller avec une grande vigilance à ce que, dans le respect du pluralisme et de la liberté d’autrui, la manifestation par les élèves de leurs croyances religieuses à l’intérieur des établissements scolaires ne se transforme pas en acte ostentatoire, qui constituerait une source de pression et d’exclusion.*” (35). Een dergelijk verbod houdt een zekere marge van appreciatie in om te oordelen wanneer het dragen van religieuze symbolen ‘*se transforme en acte ostentatoire*’. Zeker gezien het minderjarigen betreft, vinden wij het dan ook acceptabel dat wanneer scholen de bevoegdheid hebben om zaken als baseballpetjes en neusbellen te verbieden, ze ook over de mogelijkheid moeten beschikken om, indien nodig, het dragen van religieuze symbolen te verbieden of te beperken. België moet dan ook haar eigen weg inzake de hoofddoekenkwestie kiezen.

Voor het overige stellen wij voor lopende hervormingen hun gang te laten gaan. Een voorbeeld van een lokale actie die wij genegen zijn ligt in het religieus onderwijs zoals dat door Patrick Loobuyck en Leni Franken voorgesteld wordt. Wanneer levensbeschouwelijk onderwijs met de nodige afstandelijkheid en zin voor nuance gedoceerd wordt, kan het immers een bijdrage leveren aan een open, kritische en tolerante geest (36).

## VIII. DE SCHEIDING TUSSEN KERK EN STAAT HERUITGEVONDEN?

Er zijn echter grenzen aan de hervormingstrajecten. De scheiding van kerk en staat en het neutraliteitsbeginsel geven aan tot waar de hervormingstrajecten kunnen leiden. Deze grens moet alleszins duidelijk zijn wat de inmenging van de overheid inzake de beoordeling van

religies betreft. Dit blijkt uit de Belgische rechtspraak die traditioneel de idee volgde dat: “[d]e rechters mogen zich niet de bevoegdheid aanmatigen om religieuze dissidenties te beslechten, de orthodoxie van een stelling te beoordelen of om religieuze motieven te beoordelen.” (37).

Dezelfde lijn wordt ook door het Hof in Straatsburg gevolgd (38). In het recente arrest *Sinan Isik* tegen Turkije werd dit nog eens benadrukt (39). Deze zaak betrof een man van de alevitische gemeenschap in Turkije. Met betrekking tot de verplichting om het geloof op de identiteitskaart te vermelden oordeelde het Turkse departement voor Religieuze Zaken evenwel dat het alevisme geen zelfstandige godsdienst was maar deel uitmaakte van de islam. Hij vocht vervolgens de verplichting om het geloof te vermelden aan. Nadat deze zaak bij het Hof in Straatsburg aanhangig was gemaakt, veranderde Turkije de verplichting in een vrijwillige mogelijkheid. Het Hof zag hier echter nog steeds een schending van de negatieve verplichting van de overheid in. Dit omdat bij een vrijwillige vermelding van de religie op een identiteitskaart een standaardvakje voorzien moet worden en zelfs een blanco vakje “onvermijdelijk een specifieke connotatie” draagt (40).

Het Hof keek in het arrest echter verder dan de vermelding van het geloof op de identiteitskaart. Het ging ook in op de werkzaamheden van het Departement Religieuze Zaken en was van mening dat het departement artikel 9 EVRM schond. Het uitgangspunt was dat de plicht van de staat om neutraal en onpartijdig op te treden niet te verzoenen is met een appreciatiemacht over de legitimiteit van een geloofsovertuiging: “*In een democratische samenleving waar de staat de ultieme waarborg is van het pluralisme, met inbegrip van het religieuze pluralisme, is het niet de rol van de overheid om maatregelen*

(35) *Dogru t. Frankrijk* (EHRM 4 december 2008, nr. 27058/05) en *Kervanci t. Frankrijk* (EHRM 4 december 2008, nr. 31645/04), § 71.

(36) Voor een diepgaande weergave van de voorstellen van Loobuyck en Franken zie: P. LOOBUYCK en L. FRANKEN, “Het schoolpactcompromis in vraag gesteld: pleidooi voor een nieuw vak over levensbeschouwingen en filosofie in het Vlaams onderwijs”, *TORB* 2009-10, 44-64.

Volgens ons is deze benadering ook een positieve evolutie in het licht van een deliberatief model van democratie. Gonzalez, Lozano en Pérez tonen aan dat religie een belangrijke bijdrage kan leveren aan de deliberatie. Uitgaande van Habermas’ opvatting over kerken als ‘*communities of interpretation*’, tonen ze aan dat religie nooit volledig uit het publiek debat geweerd kan worden maar dat religie, wanneer verschillende gelovigen en ongelovigen op een respectvolle wijze met elkaar kunnen communiceren, een belangrijke bijdrage kan leveren aan de publieke ruimte. E. GONZALEZ, J.-F. LOZANO en P.-J. PÉREZ, “Beyond the Conflict: Religion in the Public Sphere and Deliberative Democracy”, *Res Publica* 2009, 251-267.

Wij zijn overigens ook van mening dat een afstandelijk levensbeschouwelijk onderwijs meer in overeenstemming is met de rechtspraak van het Hof in de zaken *Folgere t. Noorwegen* (EHRM 29 juni 2007, nr. 15472) en *Hassan en Uylem Zengin t. Turkije* (EHRM 9 oktober 2009, nr. 1448/04).

(37) H. VUYE, “Hoe gescheiden zijn Kerk en Staat? Interpretatiemogelijkheden omtrent artikel 21 van de Grondwet. Het arrest van het Hof van Cassatie van 20 oktober 1994”, *Recente arresten van het Hof van Cassatie* 1995, 50.

(38) Harris, O’Boyle, Bates en Buckley stellen hieromtrent dat “*The Strasbourg organs in the past often stressed on the ‘necessity’ of certain religious practices, but there has, in recent years, been a move away from this approach. Thus in Leyla Sahin v. Turkey, the Court accepted the applicant’s opinion that in wearing an Islamic headscarf she was manifesting her faith.*” D.J. HARRIS, M. O’BOYLE, E.P. BATES en C.M. BUCKLEY, *Law of the European Convention on Human Rights*, Oxford, Oxford University Press, 2009, 433-434.

(39) Voor een gedetailleerde bespreking van het arrest zie: A. HOEFMANS en P. DE HERT, “De overheidsplicht tot neutraliteit en onpartijdigheid inzake religie”. Annotatie bij *Sinan Isik t. Turkije* (EHRM 2 februari 2010, nr. 21924/05), *European Human Rights Cases (EHRC)* 6 april 2010, vol. 11 nr. 4, 458-468.

(40) EHRM 2 februari 2010, *Sinan Isik t. Turkije*, nr. 21924/05, § 42. De negatieve verplichting van de overheid houdt in dat de overheid zich niet mag inlaten in de innerlijke geloofsovertuiging – het *forum internum* – van een burger. Dit omdat er noch een recht (*Sofianopoulos en anderen t. Griekenland* (EHRM 12 december 2002, nos. 1977/02, 1988/02, 1007/02)) noch een plicht (*Buscarini en anderen t. San Marino* (EHRM 18 februari 1999, nr. 24645/94) en *Alexandridis t. Griekenland* (EHRM 21 februari 2008, nr. 19516/06)) om het geloof te veruitwendigen.

te nemen die een bepaalde interpretatie van een godsdienst plaatst boven een andere of die een verdeelde gemeenschap dwingt een bepaalde richting uit te gaan." (41).

In de geest van dit arrest zijn wij van mening dat de hervormingsbewegingen inzake het toenemende belang van religie op lokaal landelijk niveau de constitutionele grenzen moeten respecteren. Het kan dan ook niet de bedoeling zijn dat de overheid de taak aanneemt om religies te bewaken of om als actief pluralistisch architect de maatschappij vorm te geven. Vertaald naar het hoofddoekendebat betekent dat o.i. dat het niet aan de overheid of aan de rechter (wat hetzelfde is) toekomt om uit te maken of dit doek deel uitmaakt van de Islam. Het enige dat voorligt, is of een verbod strookt met de mensenrechtelijke beperkinglogica van het EVRM en coherent is met ons constitutioneel erfgoed (dat zoals gezien niet volledig uitgekristalliseerd is op dit punt).

## IX. TOT SLOT

In dit artikel wilden we de besproken problematiek niet exhaustief behandelen. We hopen echter aangetoond te hebben dat de nieuwe uitdagingen die de toenemende religiositeit van de samenleving aan het rechtsstelsel stelt, bekeken moeten worden vanuit een constitutioneel oogpunt. Een louter mensenrechtelijke benadering schiet hierin te kort. Het is door de principes als de neutraliteit en de scheiding van kerk en staat dat op lokaal landelijk niveau hervormingstrajecten gevolgd kunnen worden. Om die reden kunnen wij ons dan ook vinden in de recente rechtspraak van het Hof in Straatsburg met betrekking tot artikel 9 EVRM waarin het Hof het constitutionalisme van de lidstaten ontdekt heeft en delen van dit constitutionele erfgoed, zoals het principe van de scheiding van kerk en staat en het neutraliteitsprincipe, betreft in zijn overwegingen. Tevens hebben wij onze analyse gekruist met een beschouwing over hervormingen en claims tot versnelling van deze hervormingen. Afwachten wat de recente hervormingen op politiek en juridisch vlak als resultaat geven, lijkt ons een aangewezen optie. Het constitutionele kader is rustig bezit. Het heeft eeuwenlang conflicten gelokaliseerd en bezweert. Het is ook in staat om de "parochialisering van de moskee" (cf. Roy) een plek te geven.

## BIBLIOGRAFIE

ADAMS, M. (2006), *Recht en democratie ter discussie*, Leuven, Leuven universitaire pers, 313 p.

ALICINO, F., "Constitutionalism as a Peaceful 'Site' of Religious Struggles", *Global Jurist*, Vol. 10 iss. 1, 1-33.

BERGER, M. (2010), "Nieuwe spelers, nieuwe regels?", *Tijdschrift voor religie, recht en beleid*, 3-4.

DECAUX, E. (2010), "Chronique d'une jurisprudence annoncée: laïcité française et liberté religieuse devant la cour européenne des droits de l'homme", *Rev.trim.dr.h.*, 251-268.

DE HERT, P. (2005), "Balancing security and liberty within the European human rights framework. A critical reading of the Court's case law in the light of surveillance and criminal law enforcement strategies after 9/11", *Utrecht Law Review*, Vol. 1, No. 1, 68-96.

DE HERT, P. (2007), "Europe of the 21st Century and the Fears and Formulae of the 18<sup>th</sup> and 19<sup>th</sup> Century" in A. KINNEGING (ed.), *Rethinking Europe's Constitution*, Nijmegen, Wolf Legal Publishers, 63-84.

DE HERT, P. & GUTWIRTH, S., "Grondrechten: vrijplaatsen voor het strafrecht. Dworkins Amerikaanse trumpmetafoor getoetst aan de hedendaagse Europese mensenrechten" in R.H. HAVEMAN & H.C. WIER-SINGA (eds.) (2005), *Langs de randen van het strafrecht*, Nijmegen, Wolf Legal Publishers, 141-175.

DE HERT, P., "Sterven als vorm van integratie. Een republikeinse halt tegen actief pluralistische begrafeniswetten" in E. BREMS & R. STOKX (eds.) (2006), *Recht en minderheden. De ene diversiteit is de andere niet*, Brugge, die Keure, 107-134.

EGGERICKX, S., GALAND, P. & D. POLLOCK (2010), "Overheid en levensbeschouwingen: neutraliteit vormt geen belemmering voor verdraagzaamheid", *UVV be-licht* maart-april, 30-31.

GONZALEZ, E., LOZANO, J.-F. & P.-J. PÉREZ (2009), "Beyond the Conflict: Religion in the Public Sphere and Deliberative Democracy", *Res Publica*, 251-267.

GORIS, G. (2010), "Interview met Olivier Roy: we begrijpen niets van de nieuwe godsdienstigheid", *mondiaal magazine* februari, nr. 71, 21-23.

GUTWIRTH, S. (1998), "De polyfonie van de democratische rechtsstaat" in ELCHARDUS M. (ed.), *Wantrouwen en onbehagen*, Balans 14, Brussels, VUBPress, 137-193.

HARRIS, D.J., O'BOYLE, M., BATES, E.P. & BUCKLEY, C.M. (2009), *Law of the European Convention on Human Rights*, Oxford, Oxford University Press, 902 p.

HOEFMANS, A. & P. DE HERT, De overheidsplicht tot neutraliteit en onpartijdigheid inzake religie. Annotatie bij *Sinan Isik* tegen Turkije (EHRM 2 februari 2010, nr. 21924/05).

(41) EHRM 2 februari 2010, *Sinan Isik v. Turkije*, nr. 21924/05, § 45.

HUNTER, S.T. (ed.) (2002), *Islam, Europe's Second Religion. The New Social, Cultural, and Political Landscape*, Londen, Praeger, 294.

KOOLEN, B. (2010), "Integratie en religie. Godsdienst en levensovertuiging in het integratiebeleid etnische minderheden", *Tijdschrift voor religie, recht en beleid*, 5-26.

LOOBUYCK, P. & L. FRANKEN (2009), "Het schoolpactcompromis in vraag gesteld: pleidooi voor een nieuw vak over levensbeschouwingen en filosofie in het Vlaams onderwijs", *TORB* 2009-10, 44-64.

NAUTA, L. (2002), "Hobbes on Religion and the Church between "The Elements of Law" and "Leviathan": A Dramatic Change of Direction?", *Journal of the history of ideas* 2002, 577-598.

NIEUWENHUIS, A. (2010), "Tussen Keulen en Parijs. Naar een duidelijker regeling van de verhouding tussen staat en religie in Nederland" *Tijdschrift voor religie, recht en beleid* 2010, 56-57.

NUSSBAUM, M. (2008), *Liberty of conscience. In Defence of America's Tradition of Religious Equality*, New York, Basic Books, 405 p.

ROY, O. (2003), *De globalisering van de Islam*, Amsterdam, Van Gennep, 215 p.

SWENNEN, F. (2008), *Personenrecht in kort bestek*, Antwerpen, Intersentia, 174 p.

SWOMLEY, J. (1987), *Religious liberty and the secular state. The constitutional context*, New York, Prometheus Books, 148 p.

TULKENS, F. (2009), "The European Convention on Human Rights and Church-State relations: Pluralism vs. pluralism", *Cardoza Law Review* 2009, 2575-2591.

UITZ, R. (2007), *Europeans and their rights. Freedom of religion*, Belgium, Council of Europe Publishing, 180 p.

VAN CAENEGEM, R.C. (1995), *An historical introduction to western constitutional law*, Cambridge, Cambridge University Press, 70-71.

VUYE, H. (1995), "Hoe gescheiden zijn Kerk en Staat? Interpretatiemogelijkheden omtrent artikel 21 van de Grondwet. Het arrest van het Hof van Cassatie van 20 oktober 1994", *Recente arresten van het Hof van Cassatie* 1995, 49-58.